

Tanulmány

II: Georges Duby

X 008

ain

A HETVENES ÉVEKRŐL

g

Georges Duby Magyarországon

Az 1970-es években a szellemi élet megélenkült Magyarországon. Jóllehet az Aczél-korszak fénykorát élte még, a felszín alatt egyre több külső hatás, úgynevezett nyugati inspiráció érvényesült. Az élenkülés egyik oka talán az volt, hogy a korábbiakhoz képest látványosan megnőtt a hivatásos, elit értelmiségiek száma, jórészt a tudományos intézetek növekedése miatt. Másrészt egyre több könyvet, tanulmányt fordítottak le magyarra, sőt utazni is többeknek volt módja, mint korábban. Georges Duby, az akkor már nagyhírű francia medievista történész egy művének megjelenése azért mondható érdekesnek, mert olyan magyar-francia találkozásnak a példája volt, amely egyrészt jellemzi az akkori magyarországi körülményeket, másrészt érzékeltet valamit abból is, miként hatott a modern társadalomtudományi gondolkodás az átmenet előtti itthoni környezetben. A továbbiakban tehát nem *laudatio* következik, hanem kísérlet, amely ezt a különös helyzetet szeretné jellemezni.

Duby magyarországi megjelenése merőben különbözött a Braudelétól, aki pedig akkoriban már Franciaország vezető, nagy hatású történésze volt. Fernand Braudel a nevezetes magyar-francia történészkonferencia (1968) főszereplőjeként, majd azt követően is hosszú ideig tudománypolitikai szerepet játszott. Ez a konferencia, a magyar történészek felé megvalósított nyitás igazi külpolitikai akció volt, egy későbbi korszak előhírnöke. Egyben a magyar történetírás nagy elismerését is jelentette. Braudel vállalko-

zása sikeres lett, mert megnyitotta az utat a gazdaságtörténészek közti szorosabb együttműködések és a magyar, valamint a francia történészek közti szakmai kapcsolatok intézményes kiépítése előtt. Az akkori körülmények között ez különlegességnek, már-már fordulatnak látszott, mert egyébként gyanakvás vette körül az efféle kapcsolatok hazai és a külföldi szereplőit.

Duby mögött, Braudel-lel ellentétben, nem volt intézményi háttér. Nem volt módja olyan tudatos kapcsolatépítésre sem, mint Braudelnek, jóllehet a nevezetes konferencián Duby szintén részt vett. Közvetlen személyes jelenlét helyett tehát szellemi hatásról lehet inkább beszélni az ő esetében, amely egyébként túlmutatott a középkori történelem valamely fontos mozzanatának értelmezésén. Ezért állítható, hogy Duby megszemélyesít valamit abból, amit nálunk a francia szellem kisugárzásaként szoktak emlegetni.

A háttér a hetvenes években

Magyarországon a középkori történelem kutatásának feltételei gyökeresen átalakultak a háború után. Mindenekelőtt a középkor többé nem játszott kitüntetett szerepet a jelenkori politikai-kulturális fejlemények értelmezésében. A középkori magyar királyság helyét ebből a szempontból a munkásmozgalom foglalta el. Az ideológiai változás velejárójaként a kiváló magyar medievisztikai iskola tartós válságba került. Az európai mércével mérve is nagynak mondható generáció tagjai közül Domanovszky, Hóman, Hajnal, Szekfű elhunyt 1953 és 1956 között, s már előtte sem volt szerepük a szakmai életben, Hóman egyenesen háborús bűnösnek számított, és a börtönben fejezte be életét. Mályusz különleges szellemi és pedagógusi befolyása ugyancsak megszűnt, inkább megtúrt tudósként alkotott, s az oklevél-

kiadások felé fordult az érdeklődése. Itt kell megemlíteni, hogy az őket követő második nagy nemzedék tagjai, zömmel tanítványaik közül az azóta ugyancsak elhalálozott Benda Kálmán, Makkai László, Maksay Ferenc, Szabó István, Wellman Imre kutatói és pedagógusi tevékenységüket tekintve szintén a peremre kerültek, vagy el is hagyták a középkori tanulmányokat.

Nem az alkotóerejük csappant meg, hanem mérséklődött az érdeklődés e két nagy történelemszemzedék művei iránt. A peremhelyzet esetükben ugyanis elsősorban az elismerés hiányát, a megtűrtséget jelentette, ami a végzetes következménnyel járt, hogy nem volt elegendő követőjük, tanítványuk. A szellemi hatás elmúltával alig-alig volt mód a két háború közti magyar történetírás legjobb hagyományainak, intellektuális hagyatékának továbbadására. A még ma is élő kortársak közül Györffy György pályafutása a legjobb példa erre, hiszen róla akkor nyíltan is kimondásra került: „*nem-marxista történész*”. Példaszerűnek, vívmánynak, a tolerancia különleges megnyilvánulásának kellett tekinteni, hogy biztosították számára a munkakörülményeket az ideológiai szempontból nem különösebben rázós Árpád-kori magyar történeti földrajz elkészítéséhez. Nézeteinek határozott, „marxista” bírálata azonban magától értetődő követelmény volt, például az úgynevezett „tíz-kötetes” magyar történet számára készített kéziratának vitáján. Hatalmas tárgyi és elméleti tudását intézeti remete-ségéből sohasem tudta átadni a diákoknak.

Külön említést igényel Szűcs Jenő személye. Fiatalabb volt, mint a többiek, de szoros szálak kötötték a legkiválóbbakhoz, mindenekelőtt Györffyhez. Tanárai az egyetemen, valamint Mályusz, akit pályakezdő levéltárosként ismert meg, átadták neki a magyar medievisztika legjobb hagyományait. Ezzel függött össze, hogy Szűcs egyrészt különösen igényes volt a heurisztika területén, másrészt, s ez a háború előtti iskola nagy erényeinek öröksége, meg-

volt benne az igény és az érzék az elméletek finom részletei, azok kidolgozása és kritikája iránt is.

Első látásra ez a tehetsége a hatalmi helyzetek szociológiai-antropológiai megközelítésében nyilvánult meg. Ám éppen a francia vonatkozások ismeretében állítható, hogy valami másról volt itt szó. Az úgynevezett „Gentilizmus”-al, lényegében a nemzettudat kialakulásával kapcsolatos kutatása a maga korában és még ma is elméletének és megközelítésének eredetiségével emelkedik ki.¹ Ezt az értékét, Szűcs vállalkozásának különlegességét még nyilvánvalóbbá teszi, ha röviden felidézzük keletkezésének körülményeit is. Az MTA Történettudományi Intézetében elkezdett kutatás ui. munkatervi feladata volt, amely az „1956-os ellenforradalom” háttérében sejtett nacionalizmus természetét „feltárandó és bírálendő” ideológiai célkitűzésbe mint intézeti programba illeszkedett. Azaz a téma éppen 1956 miatt kapott kiemelt jelentőséget.

A jegyzetek és a bibliográfia jól mutatják, hogy Szűcs Jenőre a korszak vezető, francia társadalomtörténeti irányzatából legfeljebb Bloch *Société Féodálja* hatott, Le Goffot is csak német fordításból használta, s így éppen ez a kulcsfontosságú, a Szűcs idején már vezető, modern szemlélet kevéssé volt ismert előtte. Szűcsre elméleti vonatkozásban inkább a német szakirodalom, Wenskus, Mühlmann, Conze, Brunner, továbbá a cseh Graus hatott. Akkoriban a történelem etnopszociológiai megközelítésének nevezték ezt, amelyre kétségkívül a német *Völkerkunde* volt elsősorban befolyással, miközben Bloch az antropológiai szemlélet meghonosításában játszott úttörő szerepet. Ami egyébként alapvető szemléleti különbség volt.² Szűcs művének igazi jelentőségét, teljesítményének bátorságát és eredetiségét azonban csak napjainkban, a *Begriffsgeschichte* térhódításával lehet megérteni. Nem véletlen Szűcs vonzódása Conzehez, Brunnerhez, hiszen nyilvánvalóan ehhez, a fogalomtörténeti megközelítéshez volt elsősorban érzéke. Am ez

a történeti szempont a francia és az angolszász közeget, paradox módon csak a nyolcvanas években tudott, elsősorban Kosselleck hatására érvényesülni. Itthon tisztelettel ve-gyes zavart váltott ki és nem talált követőre.

Szűcs tehát újszerű kérdéseket tett fel, miközben az előtte járó és általa is jól ismert nemzedék tagjaitól (Benda, Makkai, Kosáry, Györffy) eltérően a francia hatá-sokra alig volt fogékony. Általánosságban is elmondható, hogy a medievisztika Magyarországon, az ötvenes-hatva-nas években az elméleti irányzatok, iskolák befolyását ille-tően egyre töredezettebb lett. Mintegy válaszul az ideoló-giai kényszerekre Szűcs pályatársai közül egyre többen húzódtak vissza a faktológiai, heurisztikai szempontból kifogástalan, a legjobb magyar kutatói hagyományokat követő, egyszersmind a marxista elmélet által nehezen ke-zelhető, azaz sajátos védettségre kerülő munkák felé. El-mondható, hogy alapvető jelentőségű új művek születtek ilyen módon, amelyek meghatározóak maradnak a ma-gyar középkorkutatás számára.

Azonban az is természetes, hogy a történészi gondol-kodás elméleti megújulása, a francia, majd az ezt követő angolszász társadalomtörténeti irányzat kevés vissz-hangra talált itt, s Braudel említett akciójának a következ-ményei is csak egy szűk történészi elitben, ott is inkább a kora újkori témákkal kapcsolatban voltak érzékelhetőek a hetvenes évek második felétől kezdődően. Ráadásul folytatódott a medievista kutatók számának drámai csök-kenése, az új nemzedék elhúzódása.³ A történelem egyre inkább a legújabb kori történelmet jelentette, amelyben a gazdasági okfejtés marxista jellegű determinizmusa ké-pezte a módszertani alapvetést. Nem felejtethetjük el azt sem, hogy a hatvanas-hetvenes évek a nyelvtanulás leg-válságosabb évtizedei voltak nálunk, a latin elsorvadása mellett ekkoriban hanyatlott a legmélyebbre a nyugati nyelvek ismerete is.

A legújabb kori történelemmel foglalkozott a publikációk túlnyomó része, s hasonlóak voltak az arányok a középiskolai és a felsőfokú oktatásban is. Ez az átrendeződés magyarázza mellesleg, hogy a középkor és a korai újkor térvesztése dacára sem változott a történelem súlya. A történész szakma kutatóinak és oktatóinak számaránya hasonló maradt a társadalomtudományokon belül, ami a politikai presztízst, befolyást, így akadémiai posztokat, pártközponti tanácsadó szerepeket tekintve is kifejeződött. Pedig a hatvanas évektől igen komoly lélekszám növekedés zajlott le a magyar társadalomtudományokban. A kutatók és a kutatóhelyek száma is erőteljesen emelkedett, velük párhuzamosan bővült a periodikák köre, valamint az egyéb publikációké. Most tért vissza a szinte tetszhalálba került szociológia, új erőre kapott a pszichológia, a nyelvtudomány. Egyidejűleg bővültek a kapcsolatok a nyugati világgal, több kiadvány jutott el a tudományos elithez, mint korábban, több lett a személyes kapcsolat is. A helyzet távolról sem volt idillikus, de mindenképpen erre az időszakra, a hatvanas-hetvenes évek fordulójára tehető a marxista gondolkodás megtorpanásának, dekadenciájának kezdete.

Ezt a mozgásban lévő szellemi közeget a strukturalizmus, különösen a francia strukturalizmus hatása szinte robbanászként érte. Saussure, Piaget, Gurvitch, Lévi-Strauss, Barthes neve rövid idő alatt ismert lett, emlegetésük, idézgetésük az elegancia jelévé vált. A strukturalisták elsősorban a hazai nyelvészek, szociológusok, pszichológusok és irodalomkutatók körében voltak népszerűek. A változásban Hankiss Elemér különleges, úttörő szerepet játszott, mert az ő nevéhez fűződik az első igényes válogatás és bevezető, értékelő tanulmány is erről az irányzatról.⁴

Hankiss bevezetőjét azért tartom érdekesnek, mert egyrészt a korszakra jellemző külső és belső kényszerek következtében kérdéseket tesz fel, és válaszol is rájuk, hogy

a kiadást gyanakvással követő, bizonytalan és más veszélyes olvasók ellenkezésének meg tudjon felelni. Kérdései tehát az akkor felvethető „aczélos” problémák katalógusának is tekinthetőek. Másrészt azonban e bevezető fejtegetések visszaadnak valamit abból a szellemi pezsgésből is, amely a nyugati hatások befogadásával volt kapcsolatban. Georges Duby magyarra fordított írásának szerepe nem érthető, ha nem vesszük figyelembe a magyar szellemi életben ekkor elindult sajátos mozgásokat.

Több mint különös már Hankiss egyik első, bevezető megjegyzése is, amely azt domborítja ki, hogy nem az elemi mozzanatok vizsgálata az érdekes, hanem a mozzanatok kölcsönös összefüggése. A társadalmi rendszer működését kell figyelni. Ez igen jelentős tétel, amely gyakorlatilag egybeesik Karl Popper „*Open Society*”-jének a marxizmus éles bírálóit tartalmazó egyik legfontosabb kijelentésével. A marxizmust Popper esszencialista filozófiának tekinti, amely azzal foglalkozik, hogy mi a jelenségek tartalma. Popper ezzel szemben a nominalista felfogást védelmezi, amely a működést figyeli, mert nem a *mi*, hanem a *hogyan* foglalkoztatja.⁵

Hasonlóan jelentős volt akkoriban Hankissnak az a fejtegetése is, amely szerint a megszokott, lineáris ok-okozati összefüggések helyett bonyolultabb összefüggésrendszert kell vizsgálni.⁶ Ami a túl erős determinista megkötöttségek elleni állásfoglalást jelez, hiszen a rendszeren belüli kölcsönös kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt. A megállapítás éppen ezért ugyanolyan bujtogató hatású, mint az előző. Nem kevesebbről van itt szó, mint egy súlyos kételyről: Hankiss szerint mintha nem lenne elfogadható az erős (így marxista) ideológiai megközelítés, miszerint a premisszák, az előfeltételek már meghatározzák a kapcsolatok természetét. Ám az idevágó megállapítás következménye az is, hogy belőle adódik a formalizálás igénye, amely egyébként a strukturalizmus egyik fő erénye volt.

A szóban forgó bevezető tanulmány két további megállapítása különösen érdekes volt a történész számára. Egyrészt azt állítja Hankiss, hogy a strukturalista megközelítés alkalmazható a történeti tevékenységben is.⁷ Valójában nem ez volt a helyzet, hiszen a történészek körében a strukturalizmusnak nem volt közvetlen következménye. Franciaországban ekörül komoly nézetkülönbség bontakozott ki annak idején, amelynek tétje az elméleti vitán túl tudománypolitikai is volt. Braudelék úgy állították be, hogy Lévi-Strauss felfogása nem alkalmazható a történelemre. Közvetett kapcsolat azonban úgy látszik, mégiscsak lehetett. A strukturalisták időszemlélete hatott Braudel „hosszú időtartam” felfogására, továbbá a kvantitatív történetírás térhódítása is összefüggésbe hozható a strukturalizmus és a matematikai formalizáció igényével.

Nagyobb óvatosságot mutatott ellenben Hankiss bevezetője azzal kapcsolatban, hogy a viszonyok, viszonylatok struktúrái meghatározzák-e magát az embert, mint különféle struktúrák metszéspontját. Itt a szerző visszafogottabb maradt, válasza kevésbé sarkított, mint az eddig ismertettek.

Visszagondolva a hetvenes évek szellemi életére, az első, ami az ember eszébe jut, a viszonyok elmeredése és az értelmiségi mozgolódások erősödése. Élesedő nemzedékek közti konfliktusok, a politikai és az általánosabb személyes kontroll összetett formáinak, puha, de mégis a létezését fenyegető megoldásainak állandó jelenléte, az öncenzúra ma már magyarázatot kívánó gyakorlata, s ezzel együtt a hatalmi, ideológiai keretek porladása, a megfoghatatlan, a megmagyarázhatatlan bénultság és átmeneti jelleg az élet minden területén. Azután, párhuzamosan az elit értelmiség lélekszámának és önkifejezési formáinak növekedésével, a „nyugati” hatások folyamatos erősödésével, az újabb nemzedék egyre erőteljesebb aktivizálódásával tágulni kezdtek, láthatóak lettek azok a hajszálrepedések is,

amelyekről, szellemi vonatkozásban a most idézett kötet tanúskodott.

A történészek általában megkésve és a maguk kiszámíthatatlan módján követik az efféle átalakulásokat. Mégis, az évtized végén Duby könyvecskéje olyan gondolatokat közvetített a hazai terepen, amelyek itt másképpen hatottak, más szempontból lehettek eretnekek, mint a francia közegekben.

A Duby-hatás 1978-ban

Duby *Hommes et structures du moyen-âge* című tanulmánygyűjteménye eredetileg két vastag kötetben látott napvilágot 1973-ban. A magyar változat, egy népszerűsítő sorozatban 1978-as keltezésű, példányszáma 11 500.⁸ Dubynek ez a könyve még Spanyolországban, Portugáliában, Brazíliában és Törökországban jelent meg. Érdemes megjegyezni, hogy *A Bouvines-i vasárnap* című, hasonlóan terjedelmes műve ugyanabból az évből, 1973-ból való, ám azt Olaszországban, Németországban, Hollandiában, Nagy-Britanniában, Svédországban, Japánban adták ki, igaz, megjelent még Spanyolországban és Brazíliában is. A két felsorolás közti különbség maga is önálló tanulmányt érdemelne, ám az is feltűnik, hogy milyen vékony a magyar változat. Alig hatodrésze az eredetinek. Amiről elsőként az jut az ember eszébe, hogy annak idején Verne Gyula műveit is megcsonkítva fordították magyarra, hiszen csak a regényes, izgalmas részeket tartották meg belőlük, kimaradtak ellenben Vernének a balzaci hagyományt követő, terjedelmes technikai fejtegetései.

Nyilvánvaló, a kiadás a híres, tudományos népszerűsítő sorozat, a *Gyorsuló idő* terjedelmi korlátaihoz igazodott, s azokat a szövegrészeket tartalmazta, amelyekről a kiadó úgy tartotta, hogy jól képviselik a történetírás új irányzatait, törekvéseit.

FRESKÓVÁZLAT, 1949

Tény, hogy Duby nem titkolta érdeklődését a történelem strukturalista jellegű megközelítése iránt. A módszertani szempontból mérföldkőnek tekinthető *Faire de l'histoire* tanulmánykötetben (1971) Társadalomtörténet és társadalmak ideológiája tanulmányában a következőket írta: „Ideológia alatt, miként Louis Althusser teszi, olyan saját logikával és szabályozottsággal bíró reprezentációrendszert értsünk (képzetek, mítoszok, eszmék vagy koncepciók az esetek függvényében), amelynek egy adott társadalomban saját léte és történelmi szerepe van”.⁹

Ez a rövid idézet valóban hasonló gondolatokat fejez ki, mint a Hankiss-féle fentebb említett kötet. Hazájában azonban azért keltett feltűnést, mert a strukturalista, de erősen marxista Althussert idézte a szerző. Még az 1990-es években is emlékeztek erre Franciaországban. Ami azt hiszem alkalmas arra, hogy érzékeltesse, másként volt Duby eretnek otthon, mint nálunk. Hiszen aki itthon felfogta, sőt magáévá tette azt, amihez Hankiss válogatása kínálta annak idején a bevezetést, annak a fejtegetés nem okozott gondot, a többiek pedig amúgy is érintetlenek voltak mindentől.

Ellenben Franciaországban, ahol a negyvenes évek végétől az Annales irányzat domináns szerephez jutott, a modern elméleti gondolkodásnak igen komoly igénye és széles alapjai voltak. A strukturalistákkal folytatott küzdelem azonban éppen emiatt élet-halál kérdésnek tűnt sokak szemében, hiszen ott, mint már utaltam rá, arról folyt a vita, képesek lesznek-e a strukturalista irányzat követői, egy másik tudományszak képviselői, átvenni azt az irányító, integráló szerepet, amelyet Marc Bloch és Lucien Febvre, de különösen Labrousse és Braudel óta a társadalomtörténet és művelői játszottak a szellemi életben és az akadémiai életben egyaránt. Franciaországban, különösen Párizsban tehát a strukturalista törekvések más megvilágítást kaptak, mint nálunk.

A magyar kiadónak ennél nyilvánvalóan egyszerűbb volt az elképzelése. A magyarul megjelenő mű már a címével is kifejezi, hogy új törekvésekről fog szólni. Magából a könyvből azután első látásra kiderült az is, hogy Duby a középkorkutatás különleges problémáihoz keresett új utakat. Egyrészt abból indult ki, hogy a források más természetűek, mint a korai újkorban vagy később, másrészt, s ez még a magyar változatból is jól kivehető, sajátos alternatíván gondolkodott a Labrousse és Braudel által fémjelzett gazdaságtörténet megközelítési módjaival szemben.

Az emberek és struktúrák a középkorban kiváltságos helyet foglal el a *Gyorsuló idő* sorozatban. 56 megjelent mű után Duby a negyedik külföldi szerző a rendkívül változatos listán, amelyen a művek a filozófiai jellegűtől a magas szintű újságírásig terjednek. Ennél is jellemzőbb, hogy Duby az első külföldi történész a szerzők között. Ők képviselték Jacques Le Goff-fal együtt, aki két évvel később bukant fel a sorozat szerzői között, az említett, úgynevezett *Annales* irányzatot. Pedig a sorozat több mint száz publikációból állott, s valamennyit közel 12 000 példányban bocsátották újtára.

Hogyan hatott tehát Duby az újdonság erejével itt, a magyarországi olvasókra? Emlékeztetőül: a hetvenes évek végén már keringtek szamizdatok, már megtörténtek az első, nyílt értelmiségi tiltakozások, és ki lehetett tapasztalni ismét, milyen szelektív elhallgattatási és büntetési technikák léteznek, javában zajlott már az ideológiai sémák eróziója, miközben a felszínen azok még mindig megtámadhatatlanoknak minősültek. A társadalomtudományi gondolkodásban az elméleti-módszertani és filozófiai avantgardizmus többé nem számított üldözendőnek, készültek a Bibó-emlékkönyvbe szánt írások is, amelyek szinte kivétel nélkül az 1956 után létrejött „Rendszer” legitimitását firtatták.

Ebben a hangulatban a Duby-tanulmányokban szereplő fejtegetések a gondolkodás szabadságának lelkesítő érzését keltették. Az alábbiakban, a rövideg kedvéért csupán *A középkori társadalmak* című írásból szeretnék néhányat felidézni azokkal a megjegyzésekkel együtt, amelyek belőlem, a magyar olvasóból váltottak ki akkoriban.

„A középkori gazdasági élet történészeinek nem föltétlenül tilos ugyan jelenlegi adatokra alapított gazdasági formulákat alkalmazni a múlt megfigyelésére, de tudni kell, hogy ez az eljárás anakronisztikus és deformált eredményekre vezet, ha szokássá válik.”¹⁰ Valóban, akkoriban minden az árutermelő tevő-

kenység, a foglalkozási tagozódások, a kereskedelem szerepe körül forgott, hiszen még a kifejezetten vitázni, ellenszegülni szándékozó történész sem kerülhette meg azt a tételt, hogy a történelmi mozgásokat kell vizsgálnia, amelyekben a gazdasági a meghatározó mozzanat. Igen ám, de Duby még mélyebbre verte a szöveget, amikor nem sokkal ez után a következőket írta:

*„... tévedés azt hinni, hogy egy társadalom elemzését fené-
kig kimerítettük, ha – elolvasva az úrbérlistákat, a kataszteri
vagy becslési regisztereket (sic!) – sikerült a családfóket elhe-
lyezni a vagyoni hierarchia különböző szintjein; ha – az adóügyi
megszámlálások segítségével (sic!) – sikerül vázolni a demográ-
fiai fejlődés tendenciáit.”¹¹* Tegyük túl magunkat a fordítás su-
taságain. Ez a bíráló, az előző gondolat folytatásaként azt
veti fel, hogy a *struktúra*, tehát az a szerkezet, amely a kü-
lönféle számszerűségek alapján bontakozik ki a források
elemzése nyomán, nem tekinthető a valóság leképezésé-
nek. Nem azt állítja azonban indoklásul, hogy tagadja
a gazdasági mozzanat elsőbbségét a többiekkel szemben,
miként az a marxizmus axiómája volt. Azt állítja, hogy az
embereket a gazdasági feltételeikről alkotott kép befolyá-
solja, nem maga a gazdasági helyzet, márpedig ez a képal-
kotás önmagában igen összetett folyamat. Vagyis a struk-
túra nem a jelenségekben van, hanem a róluk alkotott
felfogás előállításának módjában. Amiből kérlelhetetlenül
következik: *„A társadalmi jelenségek tehát nem tekinthetőek
a gazdasági jelenségek egyszerű meghosszabbításának, mert ez ál-
tal leszűkítenénk a releváns kérdések körét, erősen elszegényíte-
nénk a problematikát, lemondanánk róla, hogy tisztán megpil-
lantsunk lényeges erővonalakat.”¹²*

Aki visszaemlékszik azokra az időkre, tanúsíthatja,
minden a gazdaság körül forgott. Minden politikai állásfoga-
lás, pártkongresszusi határozat, minden reformszándék
a gazdasággal foglalkozott. A társadalom, az élet hatalmas
gépezetként jelent meg az emberek előtt, amelyben a mo-

tor a gazdaság. Haladásról, jobb jövőről, növekedésről, fejlődésről folyt a szó. Az ember akarva-akaratlanul egy jármű részének tekintette magát, amely egy szebb jövő felé halad, s a szépségen az anyagi javak bőségét volt szokás érteni. A történetírás sem szabadulhatott az igézet alól, amelyről ráadásul nem is lehetett állítani, hogy csak a marxista gondolkodásra jellemző. A háború után, különösen az ötvenes évektől világszerte hódított ez a szemlélet, a „golden sixties” hatására a növekedés állt az elméleti érdeklődés homlokterében. A közgazdászok, Kuznets, Schumpeter, Leontieff, Rostow tételei a növekedés ciklikus jellegéről kifejezetten a történeti magyarázatokra alapoztak. A Duby előtt járó francia történész-nemzedék meghatározó nagy alakja, Labrousse lényegében nem állított merőben eltérőt attól, amit itthon hallottunk akkoriban. 1965-ben is azt jelentette ki, hogy a mozgás, ha nem is mindig, de többnyire gazdasági. A gondolatot tovább folytatva hozzáfűzte még, minthogy mindig a struktúra fejt ki az ellenállást, a gazdasági mozgás a társadalmi ütközik, a társadalmi ellenben a mentalitásba, mert a gondolkodásmód a legrugalmatlanabb struktúra. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy éppen a gazdaságtörténet-írásban húzódtak fel elsőként a függönyök, kerültek egymáshoz közelebb, a hatvanas évek végétől a nyugati és a keleti történetészek.

Csakhogy, írja Duby, a középkori gondolkodásmódtól idegenek az efféle okfejtések: *„a kor írott dokumentumainak többsége a gazdasági realitásoknál sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a lélek dolgainak”*¹³

Ez a megjegyzés új irányokat érzékeltetett azok számára, akik a materialista–idealista ellentét jegyében gondolkodtak akkoriban. Duby nem abban foglalt állást, hogy a jelenségek értelmezésekor mi az elsődleges, a gazdasági, avagy a szellemi mozzanat, hanem azt állította, hogy a középkor gondolkodásmódjában a spirituális értékek

nek volt döntő szerepük. Aki a korral foglalkozik, annak ezt tudomásul kell vennie. A harmincas években kibontakozott társadalomtörténeti felfogás legjobb hagyományait követte itt Georges Duby, hiszen fejtegetésének célja bemutatni, hogyan haladja meg ennek az irányzatnak a követője a hagyományos polémiákat. A gazdasági-politikai rend, tagozódás mellett, azzal kölcsönhatásban ugyanis hasonló jelentőséget tulajdonít mindannak, amit az adott társadalom és intézményei képként, fogalomként, látványként állítanak magukról. Nos talán éppen ez az egyik jellemző mozzanat, amelynél tetten érhető, miért jelentettek mást Duby szavai itthon, mint Franciaországban.

Ha valaki Magyarországon ezekben az évtizedekben azt hangoztatta volna, hogy a gazdasági mozzanat nem meghatározó a társadalmi mozgásokban, véleménye az 1950-es évek óta domináló marxista értelmezések tagadásának minősül. Vagyis erőteljes politikai felhangja lett volna. Most, mégis, Duby éles állásfoglalása napvilágot látott, aminek több oka is lehetett. Mindenekelőtt az idő. A marxista gondolkodás hanyatlóban volt, fellazultak tehát a keretek, és a cenzori, „kritikai” ellenőrzés is visszahúzódott a kevésbé látogatott szellemi vadászterületekről. Egyáltalán, az értelmiségi elitben általában is lecsökkent már az efféle elméleti érdeklődés. Ráadásul külföldi szerzőről volt szó, akinek az írása csupán illusztrált valamit.

Másrészt viszont a Duby által hangoztatott állítások mondhatni előkészítetlenül hullottak az itthoni talajra. Ez is említést érdemlő körülmény. A magyar szakmai és szélesebb értelmiségi közvélemény sem az előző évtizedekben, sem akkortájt nem került szembe azokkal a polémiákkal, szenvedélyes vitákkal, amelyekkel kapcsolatban éppen Duby idézett könyve is állást foglalt. Duby a Marc Bloch által meghonosított és Braudel által több vonatkozásban is továbbvitt felfogást értelmezte újra, azaz korántsem állott egyedül. Ám itthon ennek nem volt előzménye.

A hatvanas-hetvenes évek magyar történetírásában még fel sem vetődtek az olyan kérdések, hogy mi a viszony a történész és kutatásának tárgya között, más szóval hogyan képes a kutató távolságot teremteni önmaga és a témája között. Nem merült fel az a probléma sem, hogy a kutatás vakvágányra kerül, ha tárgyának már eleve létező tulajdonságait tételezzük fel a vizsgálat kezdetekor.

Így természetesen az sem számított nálunk a történeti gondolkodás dilemmái közé, hogy lehet-e a történeti valóságot olyan mozgásban lévő kölcsönös kapcsolatok együttesének tekinteni, amely állandóan alkalmazkodik a körülményekhez. A kérdés fel sem merült, mert az elméleti válasz magától értetődő *nem* lett volna. A történész elvben már a kutatás kezdetén osztályfogalmakat kellett, hogy használjon. Más lapra tartozik, hogy az efféle kérdések tisztázatlansága sajátos tehetetlenségbe, a marxista gondolkodás elrozsdásodásához és általános elméleti igénytelenséghez vezetett.

Az ilyen és hasonló elméleti kérdések viszont Duby felfogásában már többé-kevésbé megvitatottnak számítottak. Sőt a hetvenes évek elején már úgy alakult a helyzet, hogy miközben az elméleti viták terén a francia történészeknek komoly elszámolni valójuk volt egymás között, védekezniük kellett a strukturalisták rohama ellen is. Megpróbálták ellenállni a formalizmusnak, az új scientizmus, a „kemény” tudomány kutatási szigorának.

Duby fejtegetése tehát egyszerre irányult a gazdaságtörténészek dominanciája, valamint a strukturalista támadás ellen. Az előbbiekkal szemben azzal érvelt, hogy a középkor forráskörülményei sajátosak, és a középkori gondolkodásmód közegében sem igény, sem lehetőség nem volt például statisztikailag is elemezhető tömeges források előállítására. Pedig a megújult gazdaságtörténetnek éppen az efféle forrásokra alapozott elemzések voltak a csodafegyverei. A strukturalisták ellen viszont azt

hozta fel, hogy a kulturális tények a társadalmi tények mozgó és bonyolult hálózatának a részei, amelyben tehát az idő, a folyamatok igen nagy szerepet játszanak. Így fordult érdeklődése, akárcsak Jacques Le Goff érdeklődése is a történeti antropológia felé. Ő is rámutatott, hogy a történetírás éppen sajátos jellege miatt alkalmas arra, hogy kapcsolatot hozzon létre a rokon tudományokkal. A történeti antropológia tette fel a kérdéseket többek között a családrendszerekkel összefüggésben, továbbá az antropológiát érdekelte az is, hogyan keletkeznek és működnek a mitológiák, mit jelent a képzelet.

*

Ha röviden kellene válaszolni arra a kérdésre, hogy *mi* választ el bennünket mindattól, amit DUBY képviselt a hetvenes években, a válasz a determinizmus. Minden elméleti felvetése, szemléletének eredetisége mondhatni előfutára volt a kilencvenes években bekövetkezett átalakulásnak. Mégis, azoknak a nemzedékeknek, amelyek a hidegháborús évtizedekben bontakoztak ki és élték fénykorukat, a determinista gondolkodásmód bizonyos határokat szabott. Bár lehetett vita arról, hogy a hagyományos, lineáris oksági rendszerek, avagy a körbefutó, visszacsatolásokra épülő struktúrák határozzák-e meg az ember létét, ebben a felfogásban az ember mindenképpen egy rendszer részeként volt elképzelhető.

A kilencvenes évektől azonban igen komoly változások zajlottak le a társadalomtudományi, így a történeti gondolkodásban is. Csupán jelzésszerűen említem, hogy a társadalom mint kérdés helyére a sok esetben a kultúra kérdése lépett. A nyelvfilozófia új eredményei, a *linguistic turn* szélsőséges értelmezése azt sugallják, hogy a világot csak szöveggént lehet megérteni. Hasonló szerepet játszik az úgynevezett diskurzuselemzés is. A strukturalizmus ha-

tása ellen lázadók az egyén viláértelmezéséből, az *Agency*-ből indulnak ki, ami a történelmi szereplőkre, az egyén előtt álló választási lehetőségekre, tapasztalatokra irányítja a figyelmet. Napjainkban tehát már elfogadhatatlan az, ami olyan természetes és magától értetődő volt korábban: a folyamatok és a struktúrák az egyének, az egyének csoportosulásai felett érvényesülnek. Most éppen az az érdekes, hogyan dolgozza fel az egyén azokat a tevékenységeket, amelyeket a hatalmak folytatnak a háta mögött, hogyan válszol reájuk, hogyan alkalmazkodik hozzájuk.

Az úgynevezett mikrotörténet, mint sajátos történet-szi törekvés legalább két vonatkozásban jelzi, hogy napjainkban megváltoztak a múlt iránti érdeklődés elméleti előfeltevései. Giovanni Levi, a kilencvenes évek egyik legbilincselőbb történésze szerint a gyakorlatban megváltozott a történelmi tények megfigyelésének léptéke, mérceje, ezt hivatott kifejezni mellesleg a mikro kifejezés. Másrészt, folytatja, a mikrotörténetre van szükség mindenütt, ahol a makrotörténet alkalmatlannak bizonyult azoknak a problémáknak a kimutatására, amelyeket társadalmi rendszerek valódi dinamikai váltottak ki, avagy egyenesen tautológiába süllyedtek, előre gyártott modellek alkalmazásához menekültek.¹⁴

Az oksági kapcsolatok kutatását tehát napjainkban a környezet (kontextus) iránti érdeklődés váltotta fel. DUBY, ha élne, nem tiltakozna ez ellen. Lebilincselő, a szépséget és a klasszikus nyugalmat megjelenítő, szeretni való személyisége, amelyről itt nem volt módom szólni, meggyőződésem szerint kiválóan összefért a mára általánossá vált jelenséggel. Ellenkezés az erősen elméleti irányultságú megközelítésekkel szemben, így fenntartások és irónia az elméletek eszközszerű használatával, az egyéni élmények rendszerszerű összemosásával kapcsolatban.

Jegyzetek

- 1 Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Bp., Balassi-JATE-Osiris. 1997. Osiris Könyvtár.
- 2 Vö. Granasztói György: *A történész történetisége*. 1997. BUKSZ 9. 285. l.
- 3 Nyomatékosan hangsúlyozom, hogy értékelő mondataim a hetvenes évekkel záródó időszakra vonatkoznak, s nem tükröznek állásfoglalást a nyolcvanas és a kilencvenes évekkel kapcsolatban!
- 4 *Strukturalizmus 1-2. é.n.* [1971] Kiad. Hankiss Elemér. Bp., Európa (Modern Könyvtár)
- 5 I. m. 6. l.
- 6 I. m. 7-8. l.
- 7 I. m. 11. l.
- 8 Duby, Georges: *Emberek és struktúrák a középkorban*. Ford. Vekérdi László. Bp., Magvető, 1978. (145 l., 6, 5 A5-ös ív!)
- 9 *Histoire sociale et idéologie des sociétés. Faire de l'histoire*. 1. Nouveaux probl. mes. Kiad. Jacques Le Goff és Pierre Nora. Párizs, Gallimard. 1974. 205. l.
- 10 Duby: *Emberek és struktúrák*. 105. l.
- 11 Uo.
- 12 Uo. 106. l.
- 13 Uo. 107. l.
- 14 Levi, Giovanni: *The Origins of Modern State and the Microhistorical Perspective. Microgeschichte, Makrogeschichte*. Kiad. J. Schlumbohm. Göttingen, Wallstein Verlag. 1998. 55. L.